
ŞAMIL FƏTULLAYEV-FİQAROVUN YARADICILIĞINDA XIX-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA ŞƏHƏRSALMA VƏ MEMARLIĞIN İNKİŞAFININ TƏDQIQI

Beynəlxalq Şərq Ölkələri Memarlıq Akademiyasının prezidenti, bir sıra sanballı əsərlərin fundamental tədqiqatların müəllifi kimi tanınan, anadan olmasının 85 illiyi qeyd etdiyimiz, dünyada tanınmış görkəmli alim, professor Şamil Fətullayev-Fiqarov Azərbaycan milli memarlıq tarixinin ən görkəmli simalarından biridir. Onun XIX və XX əsrin əvvəllərinə aid olan tarixi araşdırmaları, bu araşdırmalara qədər aparılan tədqiqatlardan öz məzmunu və əhatə dairəsinə görə tamamilə fərqlənir. Bu dövrün şəhərsalma problemləri və memarlıq abidələrinin öyrənilməsi müəllif tərəfindən illərlə tədqiq edilərək məqalə və monoqrafiyalarda öz əksini tapmışdır. Nəticədə tədqiqatlar geniş və hərtərəfli şəkildə müəllif tərəfindən yazılıb çap olunmuş «Bakıda şəhərsalma» və «XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda şəhərsalma və memarlıq» adlı sanballı elmi əsərlərində yer almışdır. Müəllif Abşeron və Bakı memarlığı ilə bağlı daha geniş tarixi məlumatları müəllif «Bakının memarlıq ensiklopediyası»nda və «Abşeronun memarlığı» kitablarında vermişdir. Hal-hazırda bu kitablar Azərbaycan Memarlar İttifaqının təşəbbüsü ilə Azərbaycan dilində nəşr olunmağa başlamışdır.

Göstərilən tarixi dövrlərdə Azərbaycanın siyasi və iqtisadi həyatında baş vermiş köklü dəyişikliklər onun bütün bölgələrinin, xüsusən də Bakının inkişafında yeni bir səhifə açmışdır. Buna səbəb XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Rusiya tərəfindən tam şəkildə zəbt olunması və ən əsası isə Bakı şəhəri və onun ətrafındakı neft və qaz sənayesinin böyük sürətlə inkişafı və nəticədə xarici sərmayənin Azərbaycana axın etməsi olmuşdur. Bu inkişaf iqtisadiyyatın və həyatın bütün sahələrində olduğu kimi, inşaatda da özünü göstərmiş olur. Yeni salınan məhəllələr və inşa edilən binalar həm memarlıq üslubu, həm də həcmi fəza kompozisiyası ilə keçmişdə inşa olunan binalardan xeyli fərqlənirdi.

Göstərilən dövrün şəhərsalma və memarlığı bir çox tədqiqatçılar tərəfindən öyrənilərək təqdim edilmişdir. Lakin Ş.Fətullayev tərəfindən bu dövrün şə-

hərsalma və memarlığı tamamilə yeni bir kontekstdə öyrənilərək ortaya qoyulmuşdur. XIX əsrin əvvəlləri və xüsusən 1848-ci ildə Şamaxıda baş verən dəhşətli zəlzələ nəticəsində Quberniya mərkəzinin Bakıya köçürülməsi, Bakı qala divarlarının müəyyən hissəsinin sökülməsi ilə şəhərin bir dəniz limanı kimi fəaliyyət göstərməsinə imkan yaratmış, şəhərin qısa zaman içərisində əhalisinin çoxalmasına gətirmişdir. Bu köklü dəyişmələr Bakı əhalisinin sayının kəskin şəkildə artmasına və şəhər ərazisinin böyüməsinə səbəb olmuşdur. Bu ərazi qala divarlarından kənara çıxaraq «forştat» deyilən sahədə öz inkişafını davam etdirmişdir.

Azərbaycanın digər bölgələrində də yeni idarəetmə, iqtisadi və ictimai inkişaf şəhərsalmada və binaların memarlıq görkəmində özünü əks etdirirdi. Beləliklə, Bakı və onun ətrafı, həmçinin bütün regionlar tam olaraq kapitalizm sisteminə qədəm basaraq irəliləməyə başlamışdır. Ş.Fətullayev bu özünəməxsus inkişaf dövründə şəhərsalmanın və memarlığın keçdiyi mürəkkəb, ancaq özündən sonra dərin iz buraxan tarixi inkişafı tədqiq edərək qələmə almışdır. Bunun üçün çox sayda arxiv materiallarından, bina və tikililərin ölçmə cisimlərindən, müəyyən dövrlərdə yaşayıb-yaratmış rəssamların əsərlərindən, arxeoloji qazıntıların dəyərli materiallarından bacarıqla istifadə etmişdir. Şəhərsalma və şəhərlər üçün tərtib olunan baş planları analiz etmədən əvvəl müxtəlif bölgələrin tarixi inkişafına nəzər salan müəllif bölgələrin iqlim göstəricilərinə, təsərrüfat və sənayesinin vəziyyətinə, adət-ənənəsinə, memarlıq irsinə diqqət etmişdir.

Şəhərlərin planlı şəkildə salınması, habelə şəhərsalmaya qoyulan tələbatlar o zamanlar bu planları tərtib edən milliyətcə rus zabıt və mühəndisləri tərəfindən qisməndə olsa nəzərə alınmışdır. Əsasən Bakı və Bakı ətrafı yaşayış sahələrinin şəhərsalma layihələri 1807, 1809, 1810, 1822, 1843-cü illərdə və sonrakı dövrlərdə tərtib edilərək işlənmişdir. Bu planlara tənqidi münasibət göstərən Ş.Fətullayev 1807 və 1809-cu illərdə ortaya gəlmiş baş planları uğursuz qiymətləndirirdi. Buna səbəb isə bu planlarda İçərişəhərin qədim yaşayış məhəllələrinin bir qisminin qaldırılması və yerində qalanı müdafiə istehkamlarının tikilməsinin nəzərə alınması idi. 1822-ci ildə ortaya gəlmiş baş planda İçərişəhər və forştata mövcud olan bütün tikililər göstərilməklə küçələrin planlaşdırma strukturları o zaman Rusiyanın bir sıra şəhərlərində mövcud olan sxemə uyğun həll edilmişdir. 1843-cü ildə tərtib olunmuş baş planda İçərişəhər bir istehkam qalası statusundan çıxarılmaqla yanaşı, ticarət və mədəni mərkəzin forştata köçürülməklə burada küçələrin daha abad və az

da olsa yaşıllığın nəzərə alınması gözə çarpmışdır. Forştatın əsas guşəsi olan və dükanlarla zəngin olan Bazarnaya küçəsi İçərişəhərlə Şamaxıya gedən anayol kimi açılaraq tam olaraq özünü göstərmişdir. 1864-cü ildə tərtib olunan baş plan Ş.Fətullayevə görə şəhərin şimala və şərqə doğru inkişafına imkan yaratmaqla yanaşı, İçərişəhəri tam əhatə edən, çox vacib olan dairə və yolun salınmasını nəzərdə tuturdu. Bu baş planın həyata keçirilməsində memar Qasimbəy Hacıbababəyovun böyük rolu olmuşdur. Sahildə bir sıra tikililər, əyləncə yerləri, «Parapet» deyilən bağ məhz bu memarın bilavasitə rəhbərliyi altında inşa edilmişdir. Bu sonuncu baş plan şəhərin genişləndirilməsində əsas tutulmuş və ondan uzun müddət istifadə olunmuşdur.

Pərakəndə şəkildə yerləşən neft və qaz sənaye istehsalat binaları ətraf mühiti çirkənləndirməklə bərabər Bakının yaşayış bölgəsinə yaxınlaşmaqla nəqliyyat məsələlərində mürəkkəbləşdirirdi. Sənaye binalarını bir araya gətirərək yaşayış sahələrindən ayrılmış şəkildə «Qaraşəhər» adı ilə tanınan, 1876-cı ildə tərtib olunan baş plan o zamanlar Rusiya imperiyasında hazırlanan ilk sənaye rayonu planı idi. Bu planın həyata keçirilməsini yüksək şəkildə qiymətləndirən Ş.Fətullayev sənaye bölgəsi ilə yaşayış bölgəsi arasında nəzərdə tutulan 2 km enində neytral sanitar sahəni, bir-birinə perpendikulyar olan düzənli şəkildə yerləşdirilmiş yollara, yaşıllıq və s. pozitiv bir hal kimi dəyər verir.

Bakının tərtib olunmuş baş planları içərisində 1898-ci ildə N.Fon der Nonne tərəfindən hazırlanmış baş plan keçmiş baş planlardan tamamilə fərqlənirdi. Bu baş planı detallı şəkildə analiz edən Ş.Fətullayevin fikrincə ilk dəfə olaraq, digər planlardan fərqli, İçərişəhərin bərpa edilməsi ilə yanaşı, şəhərin yaşayış sahəsinin dağlıq bölgəyə və şimali-şərqə tərəf 2 dəfə genişləndirilməsinə nəzərdə tutulmaqla yeni yaşayış sahələrində lokal şəkildə yaşıllıq və meydanlar layihələndirilmişdir. Lakin bu meydanlar arasında magistral yolların olması, bütün ansamblın əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Müsbət tərəflərlə yanaşı, yeni baş plan mövcud tikinti sahələrini və yolların bir qismini özündə əks etdirmirdi.

Ş.Fətullayevə görə XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın kiçik və orta şəhərlərində sosial-iqtisadi vəziyyət qənaətbəxş şəkildə inkişaf edirdi. Bir sıra şəhərlərin baş planları XIX əsrin ikinci yarısında tərtib edilməyə başlanmışdır. Buna misal 1873-cü ildə hazırlanmış Gəncə şəhər baş planı göstərilmişdir. Layihədə şəhər mərkəzi köklü dəyişikliyə məruz qalmaqla Gəncə qalasının qaldırılmasını, həmçinin tarixi orta əsr qala divarlarının da dağıdılmasını nəzərdə tuturdu. Bu yanlış fikirlərlə razılaşmayan Ş.Fətullayev Şəki, Şuşa və

Lənkəran əsasən də Bakı şəhərində orta əsr memarlıq abidəsi sayılan qala divarları və istehkam qurğularının saxlanması üçün vacibliyini göstərmişdir. O, Hacıkənd, Şuşa, Şəki, Quba, Lənkəran və digər şəhərlərin XIX və XX əsrin əvvəllərində tərtib olunmuş baş planlarına öz münasibətini bildirməklə onların mənfi və müsbət tərəflərini göstərmişdir.

Ş.Fətullayev XIX və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın mövcud bölgələrində inşa edilmiş müxtəlif funksiya daşıyan yaşayış, ictimai, sənaye və dini tikililərin memarlıq kompozisiyası, həcmi fəza quruluşu, inşaatda istifadə edilən material və konstruksiyalarını araşdıraraq ortaya qoymuşdur. Onun tərəfindən Bakı-Abşeron zonası daha dərinlən tədqiq edilərək öyrənilmişdir. Baxılan dövrdə Azərbaycanın müxtəlif regionlarında binalar əsasən yerli memarlıq məktəblərinin ənənələrinə və milli memarlıq irsinə sadıq qalaraq inşa edilirdi. Lakin binaların planlaşdırma strukturunda modernləşmə, yeni material və konstruksiyalardan istifadə, həmçinin texnik itəclizat və ən əsası isə Rusiya və Avropa memarlıq axınlarının təsiri hiss olunurdu. Ş.Fətullayev bu təsiri təbii hesab edərək onun Bakı və Abşeron bölgəsi üçün daha qabarıq şəkildə olmasını göstərir. Bu da əsasən neft və kimya sənayesinin Bakı və onun ətrafında cəmlənməsi, və şəhərə böyük insan axınının gəlməsi ilə izah edilirdi. Burada mövcud olan bütün tip yaşayış evləri adi bir mərtəbəli azgəclirli insanların evlərindən başlayaraq zənginlərin saray tipli evlərinə qədər müxtəlif çeşidli binalar inşa edilirdi. Ş.Fətullayev yaşayış evləri ilə yanaşı, müxtəlif xarakterli ictimai və inzibati binaları memarlıq üslublarına planlaşdırma strukturuna, konstruktiv sxemlərinə və s. dəyərlərinə görə sinifləndirərək memarlıq abidəsi kimi onları qiymətləndirmişdir. Görkəmli alim və tədqiqatçı bu yolla təkcə Bakı şəhərində memarlıq görkəmi ilə fərqlənən 500-dən çox binanın inşa tarixini, memarın adını, memarlıq üslubunu, yerləşdiyi küçə, meydan və ətraf tikililərlə bağlancını açaraq göstərmişdir. O, XIX və XX əsrin əvvəllərində inşa edilən məscid, mavzoley və İmamzadə kimi dini tikililərinə memarlığını çox böyük dəqiqliklə öyrənmişdir. Şamil Fətullayev bir çox abidəni şəxsən özü ölçərək bəzilərinin bərpa layihəsini hazırlamışdır. Deyilənlərlə bərabər, o, rəssamlıq bacarığı sayəsində tədqiq etdiyi abidələrin rəsmlərini çəkərək onları bir kitab-albom şəklində oxuculara təqdim etmişdir. Bu da bir əyani vəsait kimit tələbə və gənc memarlara alimin böyük töhfəsidir.

Ş.Fətullayev qeyd etdiyimiz dövrdə fəaliyyət göstərmiş azərbaycanlı memar, mühəndis və inşaatın müxtəlif sahələrində çalışan ustaları tanıtmaqla onların yaradıcılıqlarını şərh etmişdir. Milli memarlıq ənənələrimizə hörmətlə

yanaşan, bu ənənələrdən bacarıqla istifadə edən, habelə ona rus və Avropa memarlıq axınlarının incilərini qataraq əvəzsiz memarlıq abidələri yaratmış xarici ölkə memarlarını öz əsərlərində xalqa tanıtmaqda Ş.Fətullayevin olduqca misilsiz xidmətləri vardır.

Beləliklə, memarlıq tarixinin ən maraqlı və mühüm dövrü sayılan XIX və XX əsrin əvvəllərini dərinlən araşdıran Ş.Fətullayev-Fiqarov Azərbaycan memarlıq tarixinin öyrənilməsində yeni bir səhifə açmışdır.

Açar sözlər: Ş.Fətullayev-Fiqarov, XIX-XX əsrlər dövrü, şəhərsalma, memarlıq ənənələri, mülkü tikililər.

Рамиз Абдулрагимов (Азербайджан)

Исследование развития градостроительства и архитектуры Азербайджана XIX – XX вв. в творчестве Ш.Фатуллаева-Фигарова

Статья посвящена результатам исследования градостроительства и архитектуры Азербайджана XIX – XX вв. академика Ш.Фатуллаева-Фигарова. Согласно его данным, во второй половине XIX века социально-экономическое положение малых и средних городов Азербайджана можно охарактеризовать удовлетворительно. В статье дается информация об исследовании ученым генеральных планов таких городов, как Шеки, Шуша, Лянкорань, Губа, Гаджи-кенд и др., а также об изучении культовых и гражданских зданий. Ш.Фатуллаев лично проводил обмеры ряда памятников Азербайджана и разработал проекты их реставрации. Глубоко исследовавший период XIX-XX вв. Ш.Фатуллаев открыл новую страницу в изучении истории архитектуры.

Ключевые слова: Ш.Фатуллаев-Фигаров, период XIX-XX вв., градостроительство, архитектурные традиции, гражданские постройки.

Ramiz Abdulrahimov (Azerbaijan)

**The investigation of the development of town-planning
and architecture of Azerbaijan of the XIX-XX cc.**

in Shamil Fatullayev-Fiqarov's creation

The article is dedicated to results of academician Sh. Fatullayev-Fiqarov's researches of the town-planning and architecture of Azerbaijan of the XIX-XX cc. According to his information in the second half of the XIX century socio-economic situation of small and middle towns of Azerbaijan was satisfactory. In the article there is given information about the investigation of general plans of such towns as Shaki, Shusha, Lankaran, Guba, Hajykand and others as well as about the study of religious and civil buildings by the scientist. Sh. Fatullayev himself carried out measures of a series of Azerbaijan monuments and worked out projects of their restoration. Investigating profoundly the period of the XIX-XX cc. Sh. Fatullayev opened a new page in the study of history of architecture.

Key words: Sh.Fatullayev-Fiqarov, the period of the XIX-XX cc., town-planning, architectural traditions, civil structures.